

УДК 81.161:223

І. А. Живіцька

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СВОЄРІДНІСТЬ ТОПОНІМІВ У ПРИСЛІВ'ЯХ НА ОЗНАЧЕННЯ РИС ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ

Живіцька І. А. Національно-культурна своєрідність топонімів у прислів'ях на означення рис характеру людини.

У статті йде мова про топоніми, засвідчені в українських прислів'ях на означення рис характеру людини; описано механізм передачі емоційно-експресивного ставлення народу до місць, за якими закріпились певні власні назви. На конкретному ілюстративному матеріалі доведено, що топоніми у прислів'ях зберігають узагальнене позначення тих чи тих рис, якими володіє географічний об'єкт.

Ключові слова: топонім, гідронім, риси характеру, позитивна оцінка, негативна оцінка.

Живицкая И. А. Национально-культурное своеобразие топонимов в пословицах, обозначающих черты характера человека.

В статье рассматриваются топонимы, представленные в украинских пословицах, обозначающих черты характера человека; описан механизм передачи эмоционально-

экспрессивного отношения народа к тем местам, за которыми закрепились определенные собственные имена. На конкретном иллюстративном материале доказано, что топонимы в пословицах сохраняют обобщенное обозначение черт характера, которыми владеет географический объект.

Ключевые слова: топоним, гидроним, черты характера, положительная оценка, отрицательная оценка.

Zhyvytska I. A. National-cultural peculiarity of toponyms in proverbs that denote man's features of character.

The article deals with toponyms which are represented in Ukrainian proverbs that denote man's features of character; the mechanism of rendering of emotional-expressive attitude of the people towards places that have certain proper names is described. It is proved on the concrete illustrated material that toponyms in proverbs preserve generalized designation of features of character which are specific for a geographical object.

Key words: toponym, hydronym, features of character, positive evaluation, negative evaluation.

Ономастичне значення за своєю сутністю вторинне, воно є результатом метафоричної інтерпретації людиною картини світу. Як справедливо зазначає Н. М. Пасік, важливим є не сам онім, а символічне значення, яким наповнюється онімічна оболонка в процесі функціонування в мовленні. Вирішальну роль у формуванні символічних значень відіграють асоціації, що замінюють поняття якоюсь своєю частиною або повністю [2, с. 4].

Власні назви, безсумнівно, мають соціально-культурну значущість у житті суспільства й у житті мови. Це виявляється зокрема в тому, що «стиль міжособистісних відносин у суспільстві знаходить своє відображення у вживанні імен» [1, с. 47].

Основна властивість ономастичних систем – зберігати історичну пам'ять, містити мовну інформацію про минуле, і цей матеріал згодом може бути інтерпретований лінгвістами. Така властивість ономастики пов'язана з її консервативністю, стійкістю, відокремленістю в мові. Ономастичний простір визначається як «сукупність усіх власних назв, вжитих даним соціумом у певну історичну епоху» [3, с. 173]. Власні назви, у свою чергу, поділяються на своєрідні сектори, всередині яких вирізняються окремі зони чи поля (антропонімія, топонімія, зоонімія, фітонімія тощо) [3, с. 173].

Топонімічна група слів досліджує географічні назви, їх функціонування, значення й походження, структуру, розвиток й зміни з часом. Сукупність топонімів на будь-якій території складає її топонімію.

Топоніми – це слова, які слугують засобом вираження національного колориту. Вони належать до розряду лексики, у структурі якого відображаються результати ментальної діяльності народу, його соціокультурний досвід. За словами Р. Файзуллаєвої, зовнішня специфіка національного колориту виявляється у культурі народу, його характері, звичаях, традиціях, почуттях, поглядах. Внутрішню специфіку національного колориту визначають слова й поняття, пов'язані зі способом життя народу. Це топоніми, реалії, слова, що означають родинні відносини, національні й релігійні обряди, ознаки епохи, національні манери й вчинки тощо [4, с. 8].

Топонімічна система – важливий фрагмент мовної картини світу. У топонімії відбиваються уявлення нації про простір і час. Це унікальний засіб відображення, ідентифікації й оцінки навколишнього світу. Вивчення топонімів дозволяє отримати цінну етнокультурну інформацію. Топоніми вживаються у народних висловах не лише як носії певного номінативного значення, а як узагальнене позначення тих чи тих рис, притаманних певному географічному об'єкту. Цей своєрідний «символ» у прислів'ях метафорично переноситься на особливості характеру людини, на взаємовідносини між людьми. Такі топоніми є найбільш значущими для народу назвами.

У багатьох випадках уживання назви населеного пункту зумовлене потребами римування й ритмічної чіткості прислів'їв: *З Вересочі повилазили очі* (5, с. 278); *І у Відні люди бідні* (5, с. 278); *Городня – голодня* (5, с. 279); *Станція Рахні – сядь і віддихни* (5, с. 282). Але зустрічаються й неримовані вислови: *Та він вже й Бахмут поминув* (5, с. 278); *Старший Галич від Львова* (5, с. 279); *Пішов до Межибожжя кіз купувати* (5, с. 281).

Серед ойконімів виділяємо передусім назву нашої держави – *Україну*. Для українця його країна – унікальна, неповторна: *Нема на світі другої України, немає другого Дніпра* (5, с. 281). Семантика прислів'я передбачає вживання гідроніму – символу України. Важко уявити нашу державу без цієї повноводної та судноплавної річки, однієї з найбільших водних артерій Європи. Цей гідронім несе в собі стереотипність сприйняття, асоціюється з рідним краєм. Коли говоримо про Україну, неодмінно згадуємо й Дніпро. Гарячу любов українців до цієї річки передає народний вислів: *Дніпро – батько* (5, с. 279), оскільки лексема *батько* передбачає повагу, відданість, ніжність, шанобливе ставлення.

Власна назва *Київ* в українських прислів'ях перетворилася на семантично значущу одиницю. На важливість Києва в житті кожного українця вказує прислів'я *На кого біда нападе, то до Києва йде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернеться* (5, с. 280). У паремійному вислові згадуються два різні за розмірами й статусом міста – столиця та містечко на шляху до неї. У пошуках порятунку люди прямують до столичного міста, оскільки в ньому зосереджуються різні державні установи, які можуть зарадити в біді. Українці покидають рідні домівки із сумом і жалем, а отже, за сприятливих умов ладні повернутися навіть тоді, коли вже досягли Броварів. Прислів'я ще раз доводить, що українець за натурою домувальник, йому важко відриватися від домівки. Народний вислів *І в Києві, і в Харкові – всюди злидні однакові* (8, с. 30) підтверджує, що економічне й соціальне становище скрізь однакове, простий народ страждає як у столиці, так і в інших місцях країни.

Прислів'я *Язык доводить до Києва, а часом і до кия* (8, с. 482) радить людям бути обережними у своїх висловах, продумувати вчинки. Водночас воно застерігає від лихослів'я, пустомельства, які призводять лише до осуду з боку інших. Уважалося, що у Києві є всі необхідні умови для отримання освіти, для її вдосконалення. Та люди, яким не судилося народитись розумними, навіть у столиці не порозумнішають: *Дурень до Києва, дурень і з Києва* (6, с. 339); *Дурний і в Києві не купить розуму* (9, с. 289).

Одним із найдавніших і найвагоміших занять українців було чумацтво. Чумацький промисел був суто чоловічою сферою діяльності, що зумовлювалося трудомісткістю й небезпечністю праці. Довготривала мандрівка загострювала в кожного з них тугу за батьківщиною, домівкою, родиною, тож чумаки завжди з палким бажанням поверталися з чужини додому: *Но! З долини в долину та на свою Україну* (8, с. 91).

Найвизначнішою місцевістю в історії України є Запорозька Січ – козацька сторона, символ свободи й незалежності. Так, у прислів'ях зустрічаємо ойконіми *Січ* і *Луг* (плавні на лівому березі Дніпра): *Наш Луг батько, а Січ мати – от де треба помирати* (8, с. 209). Козацька земля не любила лінивих, бездіяльних людей, а тому цілком справедливим є прислів'я *Хто любить піч, тому ворог Січ* (8, с. 210).

З XV ст. на берегах річки Дон виникають поселення вільних людей – козаків, у XVI ст. утворюється Донське козацьке військо. У пошуках гарного життя багато людей тікали в цю місцевість, але туга

за батьківщиною їх ніколи не покидала. Ось чому прислів'я з гідронімом *Дон* тематично належать до дихотомії «батьківщина – чужина». Любов до рідного краю втілено у вислові *Дон Доном, а найкраще удома* (5, с. 279). Прислів'я *Прийшли козаки з Дону і погнали ляхів додому* (5, с. 279) пов'язане з визволенням українських земель від поляків і символізує героїзм українців у боротьбі за рідну землю.

Після перемоги над турецьким військом актуальним стало прислів'я *Більше, турок, за Дунай виходити не думай* (5, с. 279), яке попереджає ворогів про те, що їх неодмінно чекатиме опір з боку захисників України. Та яким би добрим не здавалося життя на берегах Дунаю, любов до рідного краю змушувала українців повертатися додому: *Я не до вас, а до Дунаю: водиці нап'юсь та й додому піду* (7, с. 360).

Існує значна кількість прислів'їв, які містять негативну інформацію про характер мешканців того чи того населеного пункту.

Галас людей із Полтави порівнюється із дзвонами ченців на дзвіницях у Києві: *Як в Києві на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так в Полтаві перекупки на місті гуторять* (9, с. 264). Як нам здається, вибір топонімів *Київ* і *Полтава* – не випадковість, оскільки Київ – це колиска християнства на Русі з безліччю храмів, а Полтава є традиційним містом українського ярмарку. Полтава – не найкраще місто для візитів, народ радить не їздити туди, щоб уникнути неприємностей: *Ворскла – річка невеличка, береги ламає, хто в Полтаві не буває, той лиха не знає* (8, с. 289). У прислів'ї згадується гідронім *Ворскла* – річка, якою дуже пишаються мешканці Полтави. Водночас її течії є настільки сильними, що можуть викликати повені, результатом яких є, безперечно, бідування людей.

На те, що усі люди – різні, з різними поглядами й цінностями, указує прислів'я *У Попівці люди по копійці, а в Конотопі – по копі* (5, с. 282). Народний вислів *Львов-град не всякому рад* (5, с. 281) демонструє вибіркове ставлення до людей. Серед рис характеру з негативною оцінкою вирізняється людська глупота. Місто Ромен є якраз таким, де дурнів надто багато: *Ромен – город на горі, по дві дурниці на дворі* (5, с. 282).

Традиційні уявлення про людей, які не мають нічого за душою або є такими марнотратними, що копійка в них ніколи не тримається, передає прислів'я *Купці в Бару – ні грошей, ні товару* (5, с. 278). Подібні люди мешкають у Покошичах: *Покошичі – розкошичі: хто прийде в жупані, той піде без свитки* (5, с. 282). Народна мудрість

засуджує молодих легковажних дівчат, які думають лише про веселощі: *У Диканьці дівки модні, всі гуляють, хоч і голодні* (5, с. 279).

Вислів *Що бішена кішка, що понеділкова жінка, що чоловік з Борисполя* – *все одно* (5, с. 278) попереджає, що від мешканця Борисполя нічого чекати, окрім біди, його поведінка – непередбачувана. Такий чоловік доречно порівнюється зі сказеною кішкою, адже хвора тварина може накоїти багато лиха.

Прислів'я *У Кутині всі наче поплутані* (5, с. 280) нагадує, що в цій місцевості мешкають чудні люди, незрозумілі для всіх інших. Натомість в Охтирці проживають лише бідні люди: *Охтирці – самі обдириці* (5, с. 281). І, навпаки, Хорол – це місто, де мешкають заможні люди: *У Хоролі всього доволі* (5, с. 283). Місто Печера «славиться» негостинними людьми, які ладні залишити гостя без вечері: *Підеши до Печери – ляжеш спати без вечері* (5, с. 281).

Є прислів'я, які уславлюють місцевість і радять обов'язково там побувати: *На Рогатині гудь, а в Рогатині будь* (5, с. 282); *Рогатин – богові побратим* (5, с. 282). Така позитивна оцінка може бути пов'язана лише з визначним значенням міста в історії нашої держави. Українця як справжнього патріота, громадянина неможливо підкупити закордонними багатствами: *Провадь мене і до Вєни, то не зробиши пана з мене* (5, с. 279). Любов до своєї рідної землі відображена також у прислів'ї *Як у Гайсині вмирають, то в Карбівці не ховають* (5, с. 279).

Уживання власних назв у прислів'ях подекуди пов'язане з історичними подіями, які мали вирішальне значення в житті народу. Так, вислів *Пропав, як швед під Полтавою* (8, с. 206) згадує поразку шведського війська під час Північної війни в 1709 р. й означає «зазнати невдачі, програти справу». Прислів'я *Добувсь, як під Очаковим* (8, с. 206), навпаки, уособлює перемогу, успіх людини, результат її прагнень і сподівань.

Треба зазначити, що інколи прислів'я з топонімами дублюють одне одного в передачі певної інформації, вони однотипні за структурою: *Золотоноша – кругом хороша: округи вода, посередині біда* (5, с. 279); *Кам'янець – вінець: кругом вода, всередині біда* (5, с. 280); *У Луцьку все не по-людськи: навколо вода, а всередині біда* (5, с. 281); *Сосниця – розкішниця: великі вжитки, кругом вода, а всередині біда* (5, с. 282) – усі ці населені пункти притягують до себе різні негаразди. Перші частини прислів'їв різняться, а інші є своєрідним узагальненням: хоч є навколо вода – символ життя, та

віщує вона лише біду. Спостерігаємо вживання прислівників-синонімів *о́круги, ќругом, на́вколо*.

Прислів'ям властиві синонімія та варіантність: *Київ не одразу збудований* (5, с. 280); *Не відразу Львів збудовано* (5, с. 281); *Не зразу Москва будувалася* (5, с. 281); *Не відразу Рим збудували* (5, с. 282); *Не відразу Краків збудовано, тільки потрошки* (5, с. 280). Так народна мудрість застерігає від зайвого поспіху. Народ радить все добре обдумувати, а потім братися за справу. Як бачимо, у цих прислів'ях вживаються власні назви не лише українських міст, а й зарубіжних, причому всі згадані населені пункти мають велику політичну, економічну й культурну вагу в державах. Українці досить обережно ставляться до всього чужого. Народна мудрість ще раз підтверджує те, що там добре, де нас нема: *Що таке Америка, спитай у Каленика: їздив по гроші, а привіз гниди та воші* (8, с. 15).

Народні вислови *І в Кракові злидні однакові* (5, с. 280); *Од Чакова до Кракова – всюди біда однакова* (9, с. 44) нагадують, що незалежно від національностей, місця проживання, люди мають типові проблеми й універсальні потреби. Прислів'я *Угадай, земляк, скільки миль до Вітебську* (9, с. 43) зосереджує увагу на далекій відстані, яку доводилося долати людині під час заробітків. Довгі випробування на чужині загартували людину і ще більше зблизили її з батьківщиною. У вислові *Ні, хлопці! Його пора в Московію послати – там з нього буде пан* (9, с. 43) українці глузують з наших найближчих сусідів – росіян, які у свідомості нашого народу закріпились як неабиякі ледарі порівняно зі співвітчизниками.

У прислів'ях реалізується семіотична опозиція. Так, уживання каламбуру *Де Крим, де Рим* разом із назвою маловідомого населеного пункту в Україні створює комічний ефект: *Де Крим, де Рим, а де Балабанівка* (5, с. 282). Про людину-недотепу влучно говорить вислів *Був у Римі та й папи римського не бачив* (5, с. 282). У прислів'ях *Золотоноша з золота, а Лубни з лубків* (5, с. 279); *Чи ти з-під Глухова глухий* (8, с. 542) обіграється внутрішня форма топонімів, тобто умотивований зв'язок звучання із семантикою назви.

Серед топонімів вирізняються вигадані назви, які загалом характерні для усної народної творчості і є важливим елементом етнокультури. Такі назви виникають відповідно до словотворчих моделей української мови і виконують у прислів'ях різноманітні функції: оцінну, емоційно-експресивну, узагальнювальну. Так, на основі дієслова *брехати* за допомогою характерного для українських топонімів словотворчого афіксу утворюється ойконім *Брехунівка: Ви*

часом не з *Брехунівки*? (8, с. 171). Прислів'я глузує над людиною, рисою характеру якої є брехливість. Від дієслова *бувати* утворений топонім *Буваличі*: *Бував я в Буваличах і видав видаличі* (6, с. 420). Такий вислів характеризує бувалу, досвідчену людину, яка багато подорожувала й багато бачила у своєму житті.

Отже, топоніми передають емоційно-експресивне ставлення народу до місць, за якими закріпились конкретні власні назви. Топоніми у прислів'ях зберігають узагальнене позначення тих чи тих рис, якими володіє певний географічний об'єкт: мешканці *Бару* й *Покошичів* – марнотратні; дівчата з *Диканьки* – легковажні; чоловіки з *Борисполя* – непередбачувані; жителі *Печери* – негостинні. Семантично значущими одиницями для українців стали топоніми *Україна, Київ, Дніпро, Січ*.

Література

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
2. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології і пареміології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пасік. – К., 2000. – 20 с.
3. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 367 с.
4. Файзуллаева Р. Национальный колорит и художественный перевод / Рано Файзуллаева. – Ташкент : НАН, 1979. – 112 с.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2012 р.